

Olena Sokalska

Polskie projekty reform więziennictwa początku XIX wieku w kontekście światowego dyskursu penitencjarnego

The Polish prison reform projects of the early 19th century in the context of the global penitentiary discourse

Celem niniejszego artykułu jest analiza projektów reformy więziennictwa Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego w kontekście ogólnego trendu modernizacji więzień w końcu XVIII i na początku XIX w. W artykule określono źródła projektów reformujących ówczesne więzienia: *Memoriału o nowym systemie więzień ustanowionym w Stanach Zjednoczonych Ameryki* Juliana Niemcewicza, *Urządzenia więzień krajowych Księstwa Warszawskiego* oraz *Projektu Ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim*. Ustalono, w jakim stopniu angielski model karceralny, doktryny i praktyki amerykańskie, pruskie, austriackie wpłynęły na podstawowe założenia tych projektów.

Słowa kluczowe: reformy więziennictwa, projekty, źródła, Księstwo Warszawskie, Królestwo Polskie, Julian Niemcewicz, Ksawery Potocki.

The aim of this article is to analyze the prison reform projects of the Grand Duchy of Warsaw and the Kingdom of Poland in the context of the global prison modernization trend of the late 18th and early 19th centuries. The article identifies the sources of Julian Niemcewicz's *The Notes on the New System of Prisons Initiated in the United States of America*, *Arrangement of National Prisons*, *Project of a General and Particular Improvement of the Administration and Condition of State Prisons*

in the Kingdom of Poland. The extent how the English carceral model, American, Prussian, and Austrian prison doctrines and practices were influenced by their main provisions has been established.

Key words: prison reform, project, source, the Grand Duchy of Warsaw, the Kingdom of Poland, *Julian Niemcewicz*, Ksawery Potocki.

Wprowadzenie

Przełom XVIII i XIX w. był okresem „reform więziennych na papierze” – teoretycznych projektów i pierwszych eksperymentów w zakresie organizacji więzień poprawczych. Polska, mimo niestabilności politycznej, nie była poza zasięgiem tych procesów. Zniszczenie systemu feudalnego i impuls do modernizacji różnych dziedzin administracji publicznej stały się katalizatorem reform więziennych. W latach 1807-1819 pojawiły się trzy projekty: *Memoriał o nowym systemie więzień ustanowionym w Stanach Zjednoczonych Ameryki Juliana Ursyna Niemcewicza*, *Urządzenie więzień krajowych Księstwa Warszawskiego*, *Projekt Ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim*. Są one znane w polskiej historiografii i dobrze opisane w pracach Stanisława Walczaka¹, Jerzego Śliwowskiego², Moniki Senkowskiej³, Tomasza Demidowicza⁴, Justyny Biedy⁵, Jerzego Czołgoszewskiego⁶, Jacka Kulba-

¹ J.U. Niemcewicz, *Memoriał o nowym systemie więzień ustanowionym w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1807*, z jęz. fr. przeł. W. Stankiewiczowa i S. Walczak; oprac., wstępem i objaśnieniami zaopatrzył S. Walczak, Biblioteczka Przeglądu Więziennictwa, Warszawa 1962, s. 5-32.

² *Urządzenie więzień krajowych. Projekt ordynacji więziennej Księstwa Warszawskiego wraz z uzupełnieniem w sprawie uregulowania finansów i etatów więziennictwa*, do druku przygotował J. Śliwowski, „Przegląd Więziennictwa” 1959, nr 2(9), s. 133-140; J. Śliwowski, *Próby reformy więziennictwa polskiego na początku XIX w. (do roku 1820)*, „Krakowskie Studia Prawnicze” 1981, s. 131-164.

³ M. Senkowska, *Projekt Ksawerego Potockiego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim z 1819 r.*, „Przegląd Więziennictwa” 1960, nr 1, s. 127-132; M. Senkowska, *Kara więzienia w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

⁴ T. Demidowicz, *Z dziejów polskiej myśli penitencjarnej. Julian Ursyn Niemcewicz (1758-1841) i jego poglądy na temat więziennictwa*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2005, nr 49, s. 205-230.

⁵ J. Bieda, *Decyzje centralnych organów rządowych w procesie kształtowania systemu organizacji więziennictwa Królestwa Polskiego na tle wybranych polskich koncepcji penitencjarnych początku XIX wieku*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2015, nr 94, s. 11-29.

⁶ J. Czołgoszewski, *Geneza oraz kształtowanie się więziennictwa w I Rzeczypospolitej, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. Od służby miejskiego do strażnika więziennego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2021.

ki⁷. Należy jednak podkreślić, że wskazane projekty były postrzegane wyłącznie w kontekście polskiej myśli penitencjarnej, podczas gdy reformy więzienne w tym okresie były zjawiskiem globalnym, ponadnarodowym. Od początku tworzenia poprawczych praktyk karcealnych obserwujemy przekształcanie i zapożyczanie idei oraz poszczególnych elementów, a także tworzenie nowych koncepcji realizacji na podstawie istniejących wzorców.

Celem badawczym niniejszego artykułu jest dokonanie analizy projektów reformy więziennictwa Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego w kontekście ogólnego trendu modernizacji więzień w końcu XVIII i na początku XIX w., zbadanie ich podstawowych założeń, ustalenie wpływu obcych koncepcji penitencjarnych na podejmowane działania oraz wskazanie źródeł, a także zakresu obcych wzorów i praktyk zapożyczonych przez polskich reformatorów.

Księstwo Warszawskie: próby reform

Zmiana orientacji polityki karnej na przełomie XVIII i XIX w. uwzględniająca osobowość przestępcy doprowadziła do sytuacji, w której poprawa więźnia została uznana za jeden z głównych celów kary, obok prewencji. Jednak wprowadzenie kar odpowiadających tym celom zrodziło wiele pytań: gdzie będą one wykonywane, jakimi metodami będzie można osiągnąć poprawę, jak sprawić, aby kara była zarówno humanitarna, jak i odpowiednia do popełnionego przestępstwa. Filantropi, prawnicy i urzędnicy niemający praktycznego doświadczenia próbowali opracować reformy oparte na praktykach workhouses, domów poprawy, a także ideach Oświecenia.

Jeden z pierwszych spójnych projektów został wprowadzony przez angielskich prawników. W 1779 r. Parlament uchwalił Penitentiary Act, który regulował organizację dwóch eksperymentalnych domów penitencjarnych⁸. Jego przepisy oraz zalecenia Johna Howarda zostały przyjęte jako podstawa do tworzenia nowych domów poprawczych w hrabstwach

⁷ J. Kulbaka, *Więziennictwo w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. ze szczególnym uwzględnieniem Kodeksu Karzącego z 1818 roku*, „Resocjalizacja Polska” 2021, nr 22, s. 61-79, <https://doi.org/10.22432/rp.389>

⁸ *An act to explain and amend the laws relating to the transportation imprisonment and other punishment of certain offenders* [in:] *The Statutes at Large from the Magna Charta, to the End of the Eleventh Parliament of Great Britain, Anno 1761 [continued to 1806]*, By Danby Pickering, t. 32, p. 417-445.

Anglii, co w praktyce doprowadziło do powstania modelu poprawczo-karceralnego. Jego głównymi elementami były: separacja różnych kategorii więźniów, pobyt w nocy w celach pojedynczych, samowystarczalność zakładów karnych poprzez organizację zatrudnienia więźniów w warsztatach oraz zapewnienie im pewnych środków finansowych, ograniczenie uprawnień administracji więziennej, opieka religijna ze znaczącą rolą kapelana, wprowadzenie różnego rodzaju zachęt (złagodzenie warunków odbywania kary – system klasowy, wcześniejsze zwolnienia), ogólny nadzór sprawowany przez sądy magistrackie oraz bezpośredni przez wybranych inspektorów. Model ten z czasem stał się wzorem dla europejskich i amerykańskich reformatorów. Jego elementy zostały przyjęte jako podstawa zarządzania więzieniami w Pensylwanii, Nowym Jorku i Wirginii, a następnie został on zmodyfikowany.

Na początku XIX w. ruch związany z reformą prawa karnego, a także humanizacją warunków więziennych, przeniósł się z filantropii i koncepcji teoretycznych na poziom polityki państwowej. James Willis łączy ten nurt z transformacją instytucji krajowych również w dziedzinie wykonywania kary i zmianami w postrzeganiu władzy, prawodawstwa, systemu karnego i demokratyzacji społeczeństwa⁹. Rząd próbował przejąć kontrolę nad systemem sądownictwa karnego, w tym nad więzieniami, co stało się inspiracją do tworzenia koncepcji reform. Gdy w Wielkiej Brytanii, Francji, Austrii i Prusach wojny napoleońskie spowolniły ten proces, to w krajach będących pod protektorem francuskim, które uzyskały swobody demokratyczne, uległ on intensyfikacji ze względu na formalne zniesienie systemu feudalnego i dążenie do modernizacji różnych sfer administracji państwowej.

Przykładem może być Księstwo Warszawskie, w którym pojawiły się dwa projekty reform: *Memoriał o nowym systemie więziennym ustanowionym w Stanach Zjednoczonych Ameryki* oraz *Urządzenie więzień krajowych*. Podczas gdy ten ostatni był projektem aktu prawnego stworzonego przez urzędników ministerialnych, pierwszy zawierał opis doświadczeń amerykańskich z propozycjami reformy na wzór więzienia poprawczego

⁹ J. Willis, *Transportation versus Imprisonment in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain: Penal Power, Liberty, and the State*, „Law & Society Review” 2005, nr 39(1), p. 171-210, <https://doi.org/10.1111/j.0023-9216.2005.00080.x>

Newgate w Nowym Jorku autorstwa J. Niemcewicza, który w 1818 r. wydał odrębną publikację z pewnymi uzupełnieniami¹⁰.

Taka forma literatury penitencjarnej była wówczas popularna. W 1796 r. François de La Rochefoucauld opublikował opis więzienia i domu penitencjarnego w Filadelfii, a na końcu przedstawił pomysły jak zreformować więzienia we Francji na podstawie doświadczeń amerykańskich¹¹. Podczas pobytu w Stanach Zjednoczonych Niemcewicz poznał La Rochefoucaulda oraz reformatorów więziennictwa z Filadelfii, Wirginii i Nowego Jorku (Caleba Lownesa, Benjamina Rusha, Benjamina Latrobe'a, Edwarda i Roberta Livingstonów)¹². Niemcewicz był chyba jedynym Europejczykiem, który bezpośrednio zapoznał się z założeniami reformy amerykańskiego systemu więziennego w okresie jego początków i – co szczególnie ważne – w różnych stanach.

Eksperyment penitencjarny pensylwański, który Niemcewicz bardzo cenił, został już opisany¹³. Można przypuszczać, że próbując przedstawić europejskiemu czytelnikowi, a w szczególności polskiemu, postępowe doświadczenia amerykańskie, celowo wybrał do recenzji mało znane nowojorskie więzienie Newgate, chociaż autor był nie mniej zaznajomiony z funkcjonowaniem Walnut Street Prison w Filadelfii, które odwiedzał dwukrotnie i przyjaźnił się z tamtejszym inspektorem C. Lownesem¹⁴.

Podobnie jak La Rochefoucauld, który w książce wykorzystał opis więzienia autorstwa C. Lownesa, Niemcewicz posłużył się raportem jednego z fundatorów i pierwszego dyrektora więzienia Newgate, Thomasa Eddy'ego. Niemcewicz pisał: „powyższy Memoriał oparty na zapisach i dokumentach dyrektorów [...] więzień w Stanach Zjednoczonych (P. Thomas Eddy, były inspektor więzień w Nowym Jorku, mój sąsiad i przyjaciel, w sprawozdaniu z tego więzienia i w rozmowach dostarczył mi wszystko co jest cenne w tym Memoriale oraz na obserwacjach, które zebrałem w czasie rozmów i częstych wizyt dokonywanych w więzieniach”¹⁵.

¹⁰ J.U. Niemcewicz, *O więzieniach publicznych, czyli Domach Pokuty rzecz krótka*, Warszawa-Krzemieniec 1818.

¹¹ F.-A.-F. La Rochefoucauld, *Des prisons de Philadelphie*, Paris 1796.

¹² J.U. Niemcewicz, *Podróże po Ameryce 1797-1807*; z rękopisu wydała, wstępem i objaśnieniami opatrzyła A. Wellman-Zalewska; red. E. Kipa, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa 1959.

¹³ F.-A.-F. La Rochefoucauld, *Des prisons...*; R. Turnbull, *A Visit to the Philadelphia Prison*, London 1797.

¹⁴ J.U. Niemcewicz, *Podróże po Ameryce...*, s. 71-72, 91-92.

¹⁵ J.U. Niemcewicz, *Memoriał o nowym systemie...*, s. 84.

Główna część *Memoriału*, podobnie jak *O więzieniach publicznych* z 1818 r., jest dosłownym tłumaczeniem raportu Eddy'ego¹⁶. Autorские są jedynie wstępy w obu pracach, uwagi i wnioski *Memoriału* oraz Rozdział V. O Potrzebie urządzenia w kraju naszym więzień na wzór Amerykańskich. Niemcewicz utrzymał strukturę pracy Eddy'ego, z której zaczerpnął tabele statystyczne obrazujące płeć i rasę skazanych oraz przytoczył dane za rok 1806 o normach żywieniowych¹⁷, których nie było w raporcie, ponieważ Eddy nie był już wtedy dyrektorem.

Zalecenia Niemcewicza dotyczące wdrażania doświadczeń amerykańskich na ziemiach polskich nieznacznie różniły się w pracach z 1807 i 1818 r. W *Memoriale* Niemcewicz zwracał uwagę na problem budowy nowych budynków więziennych, doboru inspektorów, personelu więziennego, pilnowania więzienia przez garnizon miejski, obowiązkowego zatrudnienia kapelana. W książce *O więzieniach publicznych* autor rozwinął te zalecenia.

Istotnym wydaje się odpowiedź na zadane już w historiografii pytanie, jakiego systemu zwolennikiem był Niemcewicz. Zdaniem S. Walczaka i M. Senkowskiej systemu auburnskiego¹⁸. Natomiast L. Rabinowicz (*Rabinowicz*) zaliczył J. Niemcewicza do sympatyków systemu pensylwańskiego¹⁹. Zauważmy, że systemy penitencjarne (pensylwański i auburnski) pojawiły się dopiero w latach dwudziestych XIX w., podczas gdy główne reformatorskie modele izolowania zakładały: ścisłe odosobnienie w celi jednoosobowej zarówno w dzień, jak i w nocy oraz odosobnienie tylko w nocy były już stosowane w praktyce pod koniec XVIII w. (przykładem mogą być domy poprawy w Horsham i Petworth, a także w innych hrabstwach). Niemcewicz zapoznał się z różnymi podejściami: ścisłą izolacją w celach pojedynczych Walnut Street Prison, zakwaterowaniem w celach ośmioosobowych w Newgate oraz izolacją tylko w nocy w domu penitencjarnym w Richmond.

Warto pamiętać, że główne punkty *Memoriału* i *O więzieniach publicznych* to tezy wyrażone przez Eddiego. Niemcewicz jest raczej retranslatorem jego poglądów, w tym także na temat najbardziej odpowiedniego systemu uwięzienia. Na przykład Eddy zwraca uwagę, że w Newgate

¹⁶ T. Eddy, *An Account of the State Prison Or Penitentiary House, in the City of New-York*, Isaac Collins and son, New-York 1801.

¹⁷ J.U. Niemcewicz, *O więzieniach publicznych...*, s. 37-39, 50-52.

¹⁸ J.U. Niemcewicz, *Memoriał o nowym systemie...*, s. 31; M. Senkowska, *Kara więzienia...*, s. 26; J. Śliwowski, *Próby reformy więziennictwa...*, s. 135.

¹⁹ L. Rabinowicz, *Podstawy nauki o więziennictwie*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1933, s. 49.

praktykuje się wykorzystywanie cel wieloosobowych, lecz jego zdaniem właściwsze byłoby zapewnienie w nocy celi pojedynczej dla każdego więźnia. Wtedy szkodliwy wpływ jednych przestępców na innych oraz możliwości dokonywania ucieczek byłyby zminimalizowane²⁰. W *Memoriale* Niemcewicz stwierdza jedynie, że dobrze by było, gdyby w jednej celi mieściła się mniejsza liczba więźniów, natomiast w książce z 1818 r. wskazuje, że należałoby wybudować dom poprawy, w którym każdy skazany mógłby przebywać w celi pojedynczej²¹. Podobno nie chodziło mu o ścisłą izolację w czasie odbywania kary. Mogła być ona stosowana jedynie jako krótkotrwała kara dyscyplinarna lub w początkowym etapie pobytu w więzieniu. Niemcewicz znał konsekwencje surowości ścisłego odosobnienia: opisując wizytę w Walnut Street Prison w 1798 r., przyznał, że: „Najcięższą karą jest to, co nazywa się solitary confinement, są to maleńkie cele o podwójnych drzwiach z kraty [...] światło pada z góry. Miałem nieszczęście spędzić dwa lata w podobnym więzieniu i muszę oddać sprawiedliwość tym, którzy je wymyślili; znają oni dobrze ludzką naturę zakładając, że nuda, bezczynność i zupełne pozbawienie nie tylko towarzystwa, ale i widoku sobie podobnych, jest najokrutniejszą karą, jaką można wymyślić”²².

Niemcewicz był zwolennikiem systemu poprawy przestępców w izolacji (za Eddy’em nazywa to systemem penitencjarnym) przebywających w akceptowalnych warunkach z segregacją różnych kategorii więźniów i odosobnieniem w nocy, humanitarnym traktowaniem przez funkcjonariuszy, obowiązkową pracą, zróżnicowanym wynagrodzeniem w zależności od zachowania i zaangażowania, nauczaniem religijnym, a także możliwością nauki zawodu.

Zalecenia Niemcewicza opierały się bardziej na eksperymentach w Pensylwanii i Nowym Jorku, które tylko początkowo były mniej lub bardziej udane. W latach 1803-1804 (w tym czasie Niemcewicz mieszkał jeszcze w stanie Nowy Jork) narastała krytyka podejścia kwakrów, a następnie reformatorzy religijni zostali odsunięci od zarządzania więzieniem²³. W 1818 r., kiedy Niemcewicz opublikował opis Newgate jako nowatorskie doświadczenie, więzienie było przepełnione, cierpiało

²⁰ T. Eddy, *An Account of the State Prison...*, s. 18.

²¹ J.U. Niemcewicz, *O więzieniach publicznych...*, s. 62.

²² J.U. Niemcewicz, *Podróże po Ameryce...*, s. 72.

²³ J. Graber, *The Furnace of Affliction: Prisons & Religion in Antebellum America*, University of North Carolina Press 2011, p. 43-45.

z powodu buntów, a jego fundator, T. Eddy, zrewidował swój projekt więzienia poprawczego.

Mimo to zarówno *Memoriał*, jak i *O więzieniach publicznych*, a także wspomnienia Niemcewicza z pobytu w USA, dotyczące więzienia Walnut Street Prison, są ważnymi dziełami (na równi z publikacjami La Rochefoucaulda, Turnbulla i Brissot de Warville'a) z historii amerykańskiego systemu penitencjarnego. Niemcewicz po powrocie do ojczyzny był wyjątkowym znawcą reform więziennych, gdyż od kilku lat znajdował się w centrum ogólnoamerykańskiego dyskursu więziennego, nie ograniczając się do doświadczeń jednego stanu. Dzięki temu ówczesni reformatorzy polscy mogli poznać nie tylko doświadczenia więzienia i domu penitencjarnego w Filadelfii, lecz także Nowego Jorku, podczas gdy w innych krajach europejskich pozostawały one mało znane.

Badacze, doceniając istotne znaczenie dzieł Niemcewicza dla polskiej myśli penitencjarnej, wskazują jednocześnie, że jego poglądy nie były oryginalne²⁴. W historiografii powstały różne stanowiska w zakresie wpływu jego prac na późniejsze projekty reform. M. Senkowska pisze, że K. Potocki korzystał z prac J. Niemcewicza przy opracowywaniu planu reform z 1819 roku²⁵. Rabinowicz twierdził, że *Memoriał*, choć jest ciekawym dokumentem, nie odegrał żadnej roli w historii polskich zakładów karnych²⁶. Oboje autorzy nie brali pod uwagę projektu *Urządzenie więzień krajowych* (dalej: *Urządzenie*) Księstwa Warszawskiego.

Trudno cokolwiek powiedzieć o osobistym zaangażowaniu Niemcewicza w przygotowanie reform więziennictwa w Księstwie Warszawskim. *Memoriał* został wysłany do kancelarii królewskiej w Dreźnie na początku października 1807 r. i podobno tam pozostał. Jednak tekst *Urządzenia*, przygotowanego przez Ministerstwo Sprawiedliwości w 1811 r., wskazuje, że jego autorzy korzystali albo z *Memoriału*, albo z Raportu Eddy'ego. W *Urządzeniu* znajduje się bezpośrednie odniesienie do doświadczeń więzień amerykańskich, a niektóre artykuły są bardzo podobne do Reguł Newgate²⁷.

Twórcy *Urządzenia*, przygotowując projekt reform, nie kopiowali amerykańskich przepisów ani amerykańskiego modelu. *Urządzenie* było raczej kompilacją dotychczasowych pionierskich doświadczeń

²⁴ M. Senkowska, *Kara więzienia...*, s. 26.

²⁵ Ibidem.

²⁶ L. Rabinowicz, *Podstawy nauki o więziennictwie...*, s. 50-51.

²⁷ *Urządzenie więzień krajowych...*, s. 144, 149-151, 156, 181.

międzynarodowych, koncepcji europejskich teoretyków więziennictwa oraz przepisów ustaw lub projektów Francji, Prus i Bawarii. Zasady zarządzania i ustroju zakładów karnych zawarte w Urzędzeniu łączą w sobie różne podejścia i koncepcje kary poprawczej, co świadczy o tym, że ich projektodawcy nie ograniczali się do jednego źródła czy doświadczeń jednego kraju.

Na podstawie francuskiego kodeksu karnego uchwalonego w lutym 1810 r. Księstwo Warszawskie opracowało własny projekt przepisów prawa karnego. W oparciu o przedstawiony systemem kar Ministerstwo Sprawiedliwości przygotowało *Urządzenie więzień krajowych (projekt ordynacji więziennej Księstwa Warszawskiego wraz z uzupełnieniem w sprawie uregulowania finansów i etatów więziennictwa)* – obszerny akt prawny liczący 331 artykułów, będący w zasadzie kodeksem *karnym* wykonawczym, który nie miał wówczas równego sobie. Państwa Europy kontynentalnej, które przeprowadzały kodyfikację prawa, nie dokonywały w tym czasie obszernych reform więziennictwa. Regulacja prawna sfery wykonywania kary i aresztu śledczego ograniczała się jedynie do krótkich instrukcji. Zwraca uwagę fakt, że autorzy *Urządzenia* dążyli do stworzenia aktu normatywnego na wzór kodeksu. Może to świadczyć nie tylko o naśladownictwie francuskiego podejścia do tworzenia prawa, lecz także o kontynuacji własnych tradycji prawodawczych.

Projekt uregulował organizację i funkcjonowanie zakładów karnych (domy kary, domy poprawy, domy policji), domów aresztu i domów sprawiedliwości. Przewidywał również pobyt skazanych w celach wieloosobowych jako standard, odosobnienie w celi pojedynczej miałoby być używane tylko jako kara dyscyplinarna, podział więźniów na klasy, zróżnicowanie warunków pobytu w więzieniu i wynagrodzenia w zależności od klasy, opiekę religijną, a także naukę czytania i pisanie. Zakłady karne miały być utrzymywane z dochodów uzyskiwanych z pracy więźniów, a skazani mieli otrzymywać część zarobków po zwolnieniu z więzienia.

Co do ewentualnych źródeł, z których korzystali autorzy *Urządzenia*, możemy z całą pewnością mówić tylko o tych, które zostały wskazane w samym projekcie, są to: Kodeks postępowania karnego Francji, korespondencja Heinricha Goldbecka z *Ministrem Stanu* Vossem oraz opisy amerykańskich więzień²⁸.

²⁸ *Urządzenie więzień krajowych...*, s. 144, 171, 181.

Analiza porównawcza postanowień *Urządzenia* oraz innych podobnych projektów (pruski *Generalny Plan*²⁹, kodeksy stworzone przez francuskiego prawnika Scipiona Bexona³⁰) pozwala stwierdzić, że autorzy zapożyczyli z nich część rozwiązań. Na przykład z projektów reform pruskich (*Zasad, według których mają funkcjonować zakłady poprawcze*³¹, *Generalnego Planu*) zaczerpnięto przepisy dotyczące podziału więźniów na klasy i przechodzenia z klasy niższej do wyższej, obniżenia klasy jako kara dyscyplinarna, nauki czytania i pisania jako jednego z warunków przejścia do klasy wyższej, wykorzystywania więźniów klasy wyższej do robót gospodarczych lub w szpitalu, a także określenia liczby więźniów powierzonych jednemu strażnikowi. Autorzy pruskiego planu reformy z kolei zapożyczyli elementy angielskiego modelu poprawczo-karceralnego opisanego przez L.W. Köstera, C.E. Wächtera, H.B. Wagnitza.

Podobnie jak w *Generalnym Planie*, *Urządzenie* zakłada centralną i departamentową strukturę administrowania więziennictwem. W przeciwieństwie jednak do projektu pruskiego, który powierzał te funkcje na poziomie centralnym ministerstwu, a na poziomie departamentów specjalnym komisjom zakładów karnych³², rozwiązania zawarte w *Urządzeniu* bardziej przypominały model zarządzania anglo-amerykańskiego, w którym kompetencje nadzorcze i zarządcze zostały przekazane podmiotom publicznym – wybieranym inspektorom. Należy jednak pamiętać, że w Wielkiej Brytanii i USA nie było centralnego organu, który zarządzałby systemem więziennictwa. Został on jednak przewidziany w projekcie Bexona. *Urządzenie* przejmuje dokładnie jego podejście³³; na poziomie centralnym – dyrekcja naczelna więzień krajowych, na poziomie regionalnym – dyrekcja departamentowa, w skład której wchodziłi: biskup, prefekt, prezesi sądów, prokuratorzy oraz czterech członków wybranych z grona obywateli, którzy mieli sprawować ogólny zarząd nad więzieniem na zasadzie wolontariatu. Procedura wyboru inspektorów zachowała tradycyjne polskie podejście do kształtowania stanowisk

²⁹ *General Plan zur allgemeinen Einführung einer besseren Criminal Gerichtsverfassung und zur Verbesserung der Gefängnisse und Straf Anstalten* 16.09.1804 [in:] *Die Strafanstalten und Gefängnisse in Preußen. Erster Teil: Anstalten in der Verwaltung des Ministeriums des Inneren*, Hrsg. von C. Krohne und R. Uber, Berlin 1901.

³⁰ S.J. Bexon, *Application de la théorie de la législation pénale ou Code de la sûreté publique et particulière [...] rédigé en projet pour les états de Sa Majesté le Roi de Bavière*, Paris 1807.

³¹ *Grundsätze, nach welchen die in der allerhöchsten Cabinets-Ordre vom 28 Februar 1801 befohlne Einrichtung der in sämtlichen Preußischen Staaten anzulegenden Besserungs-Anstalten zu bewerkstelligen* [in:] *Neues Archiv der Preußischen Gesetzgebung und Rechtsgelehrsamkeit*, Bd. 2, Berlin 1803, s. 89-107.

³² *General Plan...*, s. XLII.

³³ S.J. Bexon, *Application de la théorie...*, p. 12-13, 17.

elekcyjnych. Jednak w porównaniu z kodeksem Bexsona, *Urządzenie* bardziej szczegółowo regulowało skład organu centralnego i kompetencje inspektorów więziennych³⁴.

Autorzy *Urządzenia*, zapoznając się i adaptując międzynarodowe doświadczenia i koncepcje kary poprawczej, stworzyli własny projekt uwzględniający realia sytuacji politycznej, prawnej i ekonomicznej kraju. Jego główną cechą był brak przepisów o budowie nowych więzień oraz humanitarne traktowanie: zakaz stosowania kar cielesnych, brak więzienia za długi i osadzania nieletnich z inicjatywy krewnych lub opiekunów, a także ograniczenie wykorzystywania więźniów do prac publicznych jako hańbiących. Projekt w porównaniu z pruskim planem reform i modelem angielskim bardziej skupia się na poprawie niż na karaniu. Funkcje personelu więziennego polegają bardziej na wpływie poprawczym niż na nadzorze.

Projekt *Urządzenia*, podobnie jak kodeksu karnego i kodeksu postępowania karnego, nie został przyjęty. Jednak koncepcja polegająca na wskazaniu potrzeby jednoczesnego wdrożenia przepisów z zakresu kodeksu karnego, kodeksu postępowania karnego oraz reguł wykonywania kary została w ten sposób utrwalona w polskim prawodawstwie.

Królestwo Polskie: pragmatyczny projekt reformy więzień

Podjęcie to było kontynuowane także w Królestwie Polskim. Na konieczność uchwalenia jednocześnie kodeksu karnego i kodeksu postępowania karnego zwracali uwagę posłowie w kwietniu 1818 r. podczas debaty sejmowej nad projektem kodeksu karnego³⁵. Nie mówiono wówczas o odrębnej ustawie o wykonywaniu kary pozbawienia wolności, lecz wielokrotnie podnoszono kwestię reformy więziennictwa. W Raplocie Rady Stanu odniesiono się w szczególności do więzień, które nie otrzymały odpowiedniego urzędzenia, oraz wskazano na brak środków finansowych. Określono także zakres potrzebnych zmian: wprowadzenie oddzielnego osadzenia poszczególnych kategorii więźniów, zróżnicowanie reżimów w więzieniach, rewizję zasad finansowania (chodziło o przygotowany wspólnie przez ministerstwa projekt zwrotu przez skazanych

³⁴ *Urządzenie więzień krajowych...*, s. 141-142, 143-146.

³⁵ *Dyaryusz Seymu Królestwa Polskiego 1818*. Warszawa [1818], t. II, s. 62, 83.

środków finansowych wydatkowanych na ich utrzymanie oraz stworzenie specjalnego funduszu)³⁶.

Podczas debaty nad projektem kodeksu karnego, który zawierał również przepisy dotyczące wykonywania kar (art. 30-33), posłowie zwracali uwagę, że wyróżnia on rodzaje miejsc pozbawienia wolności: *więzienie warowne*, *więzienie ciężkie* oraz dom poprawy, których w rzeczywistości w państwie nie było. Podkreślano również, że funkcjonujące więzienia nie gwarantują bezpieczeństwa i nie są odpowiednio urządzone. W związku z tym posłowie sceptycznie odnieśli się do efektywności pozbawienia wolności w więzieniu jako kary³⁷.

Adam Czartoryski w *Zdaniu o Raporcie Rady Stanu* zauważył: „Z pociechą musiał Senat czytać w Raporcie wzmiankę o urządzeniu więzień; jest to ieden z owych przedmiotów [...] w szeregu swoich zatrudnień Rząd winien dać pierwszeństwo. Bez należytego urządzenia więzień, prawa karne nie są uzupełnione, i po większą część nie tylko do celu swego poprawy powszechny nie dochodzą, ale się od niego nawet oddalają. Brak funduszków nie zdaie się dostateczną przyczyną, aby to dzieło tak gwałtownie od kraiu i ludzkości wymagane, niezostało rozpoczętém. Kiedy zapatrujemy się iż kassy publiczne zbywające okazują zapasy iakżebyśmy mieli powątpiewać że Monarcha tchnący samą ludzkością i chęcią polepszeń Moralnych nie rozkaże Rządowi swemu odłożyć fundusze na tak święty przedmiot”³⁸.

Nieprzypadkowo Czartoryski miał nadzieję na sfinansowanie reform więziennych przez cara. Dyskusja o stanie więziennictwa w niemałym stopniu związana była z wizytą Aleksandra I w Warszawie na przełomie marca i kwietnia 1818 r. Po dokonanych inspekcjach w tamtejszych więzieniach i zauważeniu ich niezadowolającego stanu car nakazał ministrom przygotować plan „ogólnego i szczególnego ulepszenia systematu administracyi i stanu więzień publicznych w Warszawie i w całym kraju”³⁹. Należy zaznaczyć, że właśnie w tym czasie Aleksander I był bardzo zainteresowany problemem reformy więziennictwa. Bezpośrednio przed wizytą w Królestwie Polskim Walter Wenning przedstawił carowi Raport

³⁶ *Dyaryusz Seymu Królestwa Polskiego 1818*. Warszawa [1818], t. I, s. 31, 41.

³⁷ *Dyaryusz Seymu...*, t. II, s. 58, 84, 104-105.

³⁸ *Zdanie o raporcie Rady Stanu z dwuletnich czynności w imieniu połączonych Komisji Seymowych Senatu, przez Xięcia Adama Czartoryskiego Senatora Wojewodę na posiedzeniu dnia 24 kwietnia czytane*, [s.l.] 1818, s. 26.

³⁹ *Wola Najwyższa co do ulepszenia stanu więzień 1818 r.* [w:] K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego w sprawach karnych*, Warszawa 1865, s. 319-320.

o stanie więzień w Petersburgu oraz *Notatkę zawierającą ogólne uwagi dotyczące lepszego utrzymania więzień*⁴⁰.

Zatem konieczność reformy więziennictwa, a raczej stworzenia systemu miejsc pozbawienia wolności oraz aktu prawnego regulującego ich organizację, zasad zarządzania i tryb odbywania kary wynikała, nie tylko z niezadowalającego stanu więzień, ale przede wszystkim z przyjęcia w 1818 r. Kodeksu Karzącego Królestwa Polskiego, w którym kara pozbawienia wolności była jednym z głównych rodzajów kary.

Na początku marca 1819 r. deputacja Komisji Prawodawczej przedstawiła *Projekt Ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim* (dalej: *Projekt*), który miał być wniesiony do Sejmu wraz z Kodeksem postępowania karnego (ten ostatni bardziej szczegółowo regulował kwestie proceduralne aresztu śledczego). W skład deputacji wchodził: Ksawery Potocki, Wincenty Ilnicki, Maciej Rembowski, Onufry Grykolewski⁴¹. Za wyjątkiem Wincentego Ilnickiego, szefa departamentu ministerstwa, wszyscy inni byli prezesami sądów karnych w różnych województwach.

Projekt nie był podobny ani do prac Niemcewicza, ani do *Urządzenia*, choć tak jak ten ostatni regulował system zakładów karnych, ich ustrój, zasady odbywania kary oraz zarządzania. Jednak przepisy poszczególnych artykułów znacznie się różniły. *Projekt* przewidywał organizację następujących miejsc odbywania kary: więzienia karne (więzienie warowne i więzienie ciężkie), zakłady poprawcze (domy poprawy i domy aresztu publicznego) oraz areszty policyjne. Ogólne zarządzanie i nadzór miały być sprawowane przez organy administracyjne województwa, a na najwyższym poziomie przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji oraz sądy. *Projekt*, w porównaniu z *Urządzeniem*, bardziej szczegółowo uregulował wymogi dotyczące budynków więziennych, układu cel, dozoru, zakwaterowania w celach trzy, czteroosobowych z możliwością osadzenia w celach pojedynczych na podstawie postanowienia sądu lub jako kary dyscyplinarnej. Skazani mieli pracować w warsztatach, jak i przy robotach publicznych. Z zarobków skazanych potrącano kwoty na utrzymanie

⁴⁰ В. Никитин, *Тюрьма и ссылка*, Санкт-Петербург 1880 [Nikitin V., *Tyurma i ssylka*, Sankt-Peterburg 1880], s. 11, 13-21.

⁴¹ A. Zarzycka, *Próby zmian prawa rzeczowego z Kodeksu Napoleona w Królestwie Polskim w latach 1815-1818*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2008, t. 2, s. 187.

więzienia, a ubodzy więźniowie mieliby dostawać pewną sumę pieniędzy przed zwolnieniem⁴².

W zależności od typu więzienia warunki odbywania kary były zróżnicowane. W przeciwieństwie do *Urządzenia* i większości projektów reformy więziennej z początku XIX w., proponowane rozwiązania w więzieniach kryminalnych i domach poprawczych w *Projekcie* były dość surowe: więźniowie musieli stale nosić kajdany, w więzieniu warunkowym i więzieniu ciężkim skazani byli wykorzystywani do najcięższych i hańbiących robót, wyposażenie celi oraz wyżywienie były minimalne. Główną motywacją skazanych do poprawnego zachowania i przestrzegania więziennych regulaminów była perspektywa uzyskania przedterminowego zwolnienia, a nie złagodzenie warunków odbywania kary, jak w systemie klasowym *Urządzenia*. Jeśli ten ostatni akt prawny został sporządzony zgodnie z tendencjami humanistycznymi opartymi bardziej na angielskim modelu poprawczo-karceralnym i częściowo jego amerykańskiej modyfikacji, to *Projekt* łączył surowe kary, tradycyjne karne praktyki karceralne wobec przestępców skazanych za najgroźniejsze czyny oraz powszechne wówczas innowacyjne wymogi dotyczące warunków więziennych (higiena, ogrzewanie, organizacja szpitali itp.).

Projekt w polskiej historiografii znajduje się w pewnym „cieniu” dokumentu, który stanowił jego dopełnienie, a mianowicie *Uwagi do projektu ogólnego i szczegółowego ulepszenia administracji i stanu więzień* (dalej: *Uwagi*), podpisanych przez Potockiego. Dlatego badacze najczęściej przypisują mu wyłączne autorstwo samego *Projektu*. *Uwagi* są podpisane w następujący sposób – X. Potocki, Radca Stanu nadzwyczajny, Sędzia N. I. K. P. i Redaktor Projektu Systematu Więzień⁴³. Zatem co do samego projektu, przygotowanego wspólnie przez członków deputacji, Potocki, jak sam zauważa, występował jako redaktor. Potocki był sędzią Sądu Najwyższego, Radcą Stanu, a wcześniej Prezesem Sądu Kryminalnego Lubelskiego. Kajetan Koźmian tak go scharakteryzował w swoim Pamiętniku: „dobry i uczony prawnik i urzędnik rządu Austriackiego, człowiek nawet oświecony i prawy, lecz uprzedzony o doskonałości praw Austriackich”⁴⁴.

⁴² *Projekt Ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1819.

⁴³ K. Potocki, *Uwagi do projektu ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1819.

⁴⁴ *Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1815*, t. 3, Kraków 1865, s. 37.

Osobowość Potockiego wydaje się być ważną dla wyjaśnienia kierunków reformy więziennictwa, źródeł i treści *Projektu* oraz *Uwag*.

Tradycyjnie przyjmuje się, że *Uwagi* wyrażały myśli i poglądy Potockiego⁴⁵, na temat reformy więziennictwa i że były one determinujące przy tworzeniu artykułów *Projektu*. Jednocześnie Śliwowski i Senkowska zwracali uwagę na pewne „sprzeczności wewnętrzne”⁴⁶ też *Uwag*, rozbieżność między humanizmem postanowień *Projektu*, a dość surowym (co do kar) Kodeksem Karzącym z 1818 r., którego autorem i redaktorem również był Potocki. Śliwowski wskazywał na dysonans między progresywnymi postanowieniami *Projektu*, a stanowiskiem Potockiego w czasie dyskusji w Radzie Stanu w 1830 r., gdy toczył się spór na temat zmiany sposobu wykonania kary pozbawienia wolności, gdyż dotychczasowa praktyka wykazała ich okrucieństwo zbliżające je *de facto* do powolnie wykonywanej kary śmierci. Potocki miał powierzony przez Radę Stanu koreferat. Referat zasadniczy miał przygotować Fryderyk Skarbek, reprezentujący umiarkowaną tendencję postępową, gorący zwolennik złagodzenia niektórych okrutnych a zarazem zbędnych rygorów związanych zwłaszcza z wykonaniem surowszych kar pozbawienia wolności. Potocki natomiast przeciwstawiał się wszelkim wnioskom zgłaszanym przez Skarbka⁴⁷. W artykule z 1981 r. Śliwowski zwrócił uwagę na deklaratywność niektórych humanistycznych zapisów *Uwag*, za fasadą, których kryło się przywiązanie do surowych kar, a także cynizm Potockiego w uzasadnianiu minimalnej dziennej normy żywienia dla skazanych użytecznością skromnych posiłków zgodnie z zaleceniami najlepszych lekarzy i praktyką międzynarodową⁴⁸.

Jeżeli odejdziemy od tezy, że *Uwagi* są „naświetlone szczerym duchem reformatorskim”, wyrażonej przez Rabinowicza⁴⁹, i przeanalizujemy strukturę oraz treść tego dokumentu, biorąc pod uwagę nastroje polityczne posłów, zobaczymy, że nie ma tu żadnego dysonansu. Wyniki pracy deputacji (projekty kodeksu postępowania karnego oraz *Ogólnego i szczególnego polepszenia stanu i administracji więziennej*) miały być

⁴⁵ H. Wapniarski, *Penitencjaryzm polski w początku XIX stulecia*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1933, nr 5, s. 4-5; L. Rabinowicz, *Podstawy nauki o więziennictwie...*, s. 50; M. Senkowska, *Kara więzienia...*, s. 29-30; J. Śliwowski, *Próby reformy więziennictwa...*, s. 131-163; J. Bieda, *Decyzje centralnych...*, s. 11-29.

⁴⁶ M. Senkowska, *Kara więzienia...*, s. 33.

⁴⁷ J. Śliwowski, *Kodeks karzący Królestwa Polskiego 1818 r.: historia jego powstania i próba krytycznej analizy*. Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1958, s. 49-50.

⁴⁸ J. Śliwowski, *Próby reformy więziennictwa...*, s. 148-149, 160-161.

⁴⁹ L. Rabinowicz, *Podstawy nauki o więziennictwie...*, s. 50.

przedstawione carowi, któremu zależało na reformatorskich pomysłach penitencjarnych, jak i posłom, którzy – jak pokazała dyskusja nad projektem kodeksu karnego 1818 r. – byli dość krytycznie nastawieni. Poseł Rajmund Rembieliński, cytując przepisy art. 31 kodeksu o warunkach odbywania kary więzienia warownego, zastanawiał się „dla czego takie okrucieństwo ponosić ma uwięziony, ktorem warownie trzymany, iuz społeczności szkodliwym bydz nie może”⁵⁰.

Dlatego przed deputacją powstało zadanie połączenia: systemu zakładów karnych, w których ścisły reżim był już określony w artykułach kodeksu oraz ówczesnych światowych kierunków reformy więziennictwa. Warto zauważyć, że posłowie wykazywali znajomość idei Monteskiusza, Beccarii, Filangeriego, Benthama oraz ustawodawstwa Francji, Austrii, Prus i Bawarii, często powtarzając, że „Europa ma zwrócone na nas oczy”⁵¹. Autorom projektu kodeksu karnego zarzucano, że przygotowali go w pośpiechu, zapożyczyli normy z kodeksu austriackiego i pruskiego – prawa państw absolutystycznych i feudalnych, w odróżnieniu od Królestwa Polskiego oraz nadmierną surowość systemu karnego⁵². Poseł Dominik Krysiński, poddając krytyce postanowienia projektu kodeksu, zauważył, że Potocki, który go wprowadził „zednych, nam nie wystawił prawodawczych pobudek, co jednak iego najpierwszym przy wprowadzeniu projektu było obowiązkiem”⁵³.

Biorąc pod uwagę tę krytykę oraz poglądy osób, od których zależało zatwierdzenie *Projektu*, można przypuszczać że *Uwagi* zostały przygotowane dla teoretycznego uzasadnienia głównych jego przepisów. Podobne wprowadzenia znajdujemy we wcześniejszych pracach prawników francuskich np. kodeksach Bexona⁵⁴. Takie „uzasadnienie” miało pokazać, że *Projekt* został przygotowany zgodnie z nowoczesnym dyskursem penitencjarnym, w oparciu o krytyczną analizę doświadczeń zagranicznych i ocenę skuteczności wdrożenia w praktyce pewnych innowacji.

Uwagi są skonstruowane w ten sposób, że dla każdego obszaru (budynki, urządzenie, bezpieczeństwo więzień, warunki pobytu, higiena, odzież i wyżywienie, opieka medyczna, organizacja pracy i wynagrodzenie więźniów, poprawa moralna, ćwiczenia religijne itp.) przedstawiono

⁵⁰ *Dyaryusz Seymu...*, t. II, s. 61.

⁵¹ *Ibidem*, s. 102, 115.

⁵² *Ibidem*, s. 64, 87, 102, 103-104, 110-111.

⁵³ *Ibidem*, s. 111.

⁵⁴ S.J. Bexon, *op. cit.*

doświadczenia amerykańskie, idee Johna Howarda i Jeremy'ego Bentham, praktykę pruską, austriacką, a w podsumowaniu wskazuje się rozdział *Projektu* regulujący te zagadnienia. Autorskie idee w tej części *Uwag* nie są zbyt liczne – to niewielkie akapity na początku każdego obszaru. Większość z nich już wcześniej była zawarta w pracach z zakresu więziennictwa lub w projektach reform. Wyjątkiem jest część o ekonomice więzień, która oprócz doświadczeń międzynarodowych zawiera analizę przewidywanych kosztów tworzenia warsztatów, zakupu materiałów, kształcenia zawodowego, kalkulację przewidywanych zysków na przykładzie Domu kary i poprawy w Warszawie, zróżnicowanie wynagrodzenia za prace uwzględniając status materialny więźnia⁵⁵. *Uwagi* kończą się wnioskami w postaci wskazania przepisów, które zostały zawarte w *Projekcie*⁵⁶.

Analiza tekstu *Uwag* pozwala określić źródła, którymi posługiwali się autorzy przy opracowywaniu *Projektu* i jego teoretycznego uzasadnienia: książka Howarda *O stanie więzień w Anglii i Walii* (1777); prace Benthama *Panopticon* i *Panopticon. Postscriptum* (1791); ustawodawstwo pruskie i austriackie; opisy więzień amerykańskich.

Jeśli chodzi o Prusy, w tekście wspomina się zarówno o *Generalnym Planie*, jak i o doświadczeniach miejscowych więzień. W odniesieniu do Austrii konkretne regulacje nie są wymieniane (w dziedzinie wykonywania kar przeważały instrukcje, z których część zasad była nieco podobna do reguł *Projektu*⁵⁷). Analiza porównawcza artykułów *Projektu* i przepisów *Generalnego Planu* prowadzi do wniosku, że autorzy zwłaszcza w kwestii urządzenia więzień i zakwaterowania więźniów inspirowali się pruskim planem: artykuły 2-8 powtarzają przepisy trzeciego działu *Generalnego Planu*, są jedynie bardziej uporządkowane i szczegółowo opisane⁵⁸. Regulacje dotyczące systemu finansowania więzień także były podobne do modelu z planu pruskiego⁵⁹. Warto zauważyć, że autorzy zarówno *Urządzenia*, jak i *Projektu* korzystali z *Generalnego Planu* z 1804 r., ale zapożyczali z niego różne koncepcje: w pierwszym przypadku więcej elementów modelu angielskiego, w drugim charakterystyczne pruskie podejście do zarządzania i finansowania.

⁵⁵ K. Potocki, *Uwagi do projektu...*, s. 70-74.

⁵⁶ Ibidem, s. 85-94.

⁵⁷ *Instruction wie der nach kaiserl auch kaiserl königl Majestät allerhöchsten Befehl die zur Schanzarbeit verurteilten Sträflingen zu behandeln seien*, Wien 1805.

⁵⁸ *Projekt Ogólnego...*, s. 2-4. *General Plan...*, s. XLIII-XLIV.

⁵⁹ *Projekt Ogólnego...*, s. 18-19; K. Potocki, *Uwagi do projektu...*, s. 57; *General Plan...*, s. XLVIII.

Autorzy uwzględnili także nowatorskie doświadczenia amerykańskie zaczerpnięte z pracy Niemcewicza (wspomniano o tym w *Uwagach*) oraz z opisu filadelfijskiego więzienia z La Rochefoucauld (w *Uwagach* nie ma wzmianki o tej publikacji, ale są statystyki więzienne Filadelfii z lat 1787-1795 zawarte w tej pracy)⁶⁰. W *Projekcie* zapożyczono również elementy z praktyki więzień Nowego Jorku i Filadelfii, na przykład w zakresie wyżywienia więźniów – zupę i piece Rumforda, utworzenie latryn w każdej celi, koncepcje segregacji, zasady organizacji przyjęć do więzienia.

W *Uwagach* nie są wymienieni pruscy teoretycy reformy więziennictwa, w szczególności Justus Gruner i Heinrich Balthasar Wagnitz, ale niektóre tezy są bardzo podobne do ich dzieł. Na przykład *Uwagi* poświęcają sporo miejsca statystyce, wyliczając liczbę więzień w państwie, ich pojemności w stosunku do liczby ludności oraz liczby przestępstw⁶¹. Takie podejście jako jeden z pierwszych postulował Wagnitz⁶². Uważał też, że błędem jest traktowanie pracy w więzieniu jako elementu kary⁶³. Zbieżne stanowisko znajdujemy w *Uwagach*: „iż nie chciano zatrudnienia i pracy które są największem, że tak rzekę dobrem wżyciu Ludzkim wystawiać iako karę, lecz iako konieczną uczciwego życia potrzebę i ulgę w ciągu ponoszenia kary”⁶⁴. Autorzy *Uwag*, podobnie jak Wagnitz⁶⁵, twierdzą, że więzienie nie powinno być przekształcone w dom opieki dla ubogich. Projektodawcy uzasadniali w ten sposób dość skromne racje żywnościowe więźniów, które nie powinny być lepsze niż wyżywienie osób wolnych⁶⁶. Tak określone normy w zakresie wyżywienia są wystarczające, aby więźniowie byli zdrowi i mieli siłę do pracy. Było to zgodne z tezą zawartą w *Uwagach*, że więzienie jest mieszkaniem tych, którzy zgodnie z prawem zostali pozbawieni wolności; „prawo zaś między rodzajami kar nigdzie ani moralnego uwięzionych zepsucia, ani uymy onym zdrowia, lub ukrócenia życia nie mieści. Dolegliwości więc tego rodzaju byłyby bezprawne

⁶⁰ K. Potocki, *Uwagi do projektu...*, s. 26, 51; F.-A.-F. La Rochefoucauld, *Des prisons...*, s. 58.

⁶¹ K. Potocki, *Uwagi do projektu...*, s. 88-89.

⁶² H.B. Wagnitz, *Ideen und Pläne zur Verbesserung der Polizei- und Criminal-Anstalten*, t. 1-2, Halle 1801/02, s. 32-34.

⁶³ H.B. Wagnitz, *Historische Nachrichten und Bemerkungen über die merkwürdigsten Zuchthäuser in Deutschland*, Halle 1791, s. 82-84.

⁶⁴ K. Potocki, *Uwagi do projektu...*, s. 38.

⁶⁵ H.B. Wagnitz, *Ideen und Pläne...*, s. 65.

⁶⁶ K. Potocki, *Uwagi do projektu...*, s. 36.

i celom kar przeciwne, a co do nadwerężenia zdrowia i ukrócenia życia byłyby okrutne”⁶⁷.

Podobne podejście do definicji więzienia jako miejsca odbywania kary znajdujemy u Grunera – stosowanie środków przymusu w więzieniach nie może wykraczać poza cel, jakim jest wykonanie kary pozbawienia wolności. Działanie wykraczające poza tak określoną normę byłoby traktowane jako nieuzasadnione okrucieństwo. W pracach pruskiego prawnika można znaleźć wiele innych paraleli zawartych w *Uwagach*: cytaty z Howarda, Benthama, opisy amerykańskich więzień, tezy o pragnieniu wolności i dążeniu do uwolnienia się z niewoli, konieczności zapewnienia bezpieczeństwa oraz lokalizacji więzień niedaleko miasta garnizonowego, zapewnienia warunków odbywania kary pozbawionych luksusów, określenia standardów dotyczących ogrzewania, odzieży i wyżywienia więźniów, krytycznego stosunku do systemu klasowego, a także organizacji inspekcji więziennych⁶⁸. Podobieństwo można dostrzec także w koncepcji Grunera i *Projektu* w aspekcie nie tyle humanizacji i liberalizacji, co utylitaryzmu odbywania kary z punktu widzenia bezpieczeństwa państwa. W tym celu należało tworzyć zakłady karne odpowiadające współczesnym wymogom oraz właściwie nimi zarządzać i organizować kontrolę.

Podczas gdy system osamotnienia celkowego stawał się coraz bardziej popularny w Wielkiej Brytanii i USA, pruscy i austriaccy reformatorzy byli sceptyczni wobec takiego podejścia, zarówno uwzględniając stan psychiczny i moralny więźniów, jak i dodatkowe wydatki z tym związane. *Uwagi* powtarzają tezę austriackiego prawnika Franza Geорга Rittersa von Keessa, że pobyt więźniów w celach pojedynczych doprowadzi ich do rozpacz⁶⁹. Preferencje polskich reformatorów do zakwaterowania w celach trzy, czteroosobowych Rabinowicz przypisywał „wnikliwości” Potockiego, który „nie podzielał ogólnego wówczas poglądu o systemie pensylwańskim”⁷⁰. Wydaje się, że najważniejsze były względy ekonomiczne (o czym wspomniano w *Uwagach*⁷¹). Pobyt w celach pojedynczych byłby droższy i wymagałby budowy nowych pawilonów więziennych.

⁶⁷ Ibidem, s. 4, 6-7.

⁶⁸ J. Gruner, *Versuch über die recht- und zweckmäßigste Einrichtung öffentlicher Sicherungsinstitute deren jetzigen Mängel und Verbesserungen nebst einer Darstellung der Gefangen- Zucht- und Besserungshäuser Westphalens*, Eßlinger, Frankfurt am Main 1802, s. 61, 82-83, 95, 112-118.

⁶⁹ G. Ammerer, A.S. Weiß, *Zucht- und Arbeitshäuser in Österreich um 1800 Recht, Konzepte und Alltag*, „Comparativ” 2003, nr 13(5-6), s. 154.

⁷⁰ L. Rabinowicz, *Podstawy nauki o więziennictwie...*, s. 50

⁷¹ K. Potocki, *Uwagi do projektu...*, s. 24.

Zakwaterowanie w celach trzy, czteroosobowych, jako alternatywa odosobnienia, było proponowane zarówno w *Generalnym Planie*, jak i w *Panopticonie* Benthama. Autorzy *Projektu* wybrali po prostu tańszy i bardziej realny wariant, ponieważ oszczędność była jedną z głównych zasad reformy.

W określeniu przez polskich reformatorów ogólnych zasad funkcjonowania więziennictwa: 1) zasada bezpieczeństwa, 2) zachowanie moralnego i fizycznego życia więźniów w dobrym stanie, 3) ekonomia, czyli oszczędność skarbu, 4) ilość, pojemność oraz lokalizacja więzień powinna odpowiadać skali przestępczości i liczbie sądów, widać również wpływ wcześniejszych prac teoretycznych. Podobne podejście spotykamy w planie Josefa Hopfauera dotyczącym przemian systemu penitencjarnego. W teorii więzień wyróżnił on trzy główne części: 1) warunki, jakim muszą odpowiadać zakłady karne; 2) sposoby postępowania z więźniami uwzględniając ich wyżywienie, ubranie i kierowanie do pracy; 3) metody zapobiegania degradacji moralnej i poprawy więźniów⁷². Bentham, uzasadniając system penitencjarny Panopticonu, także wyodrębnił trzy podstawowe zasady jego funkcjonowania: 1) zasadę miłosierdzia; 2) zasadę surowości; 3) zasadę ekonomii⁷³. Faktycznie w *Uwagach* widzimy połączenie głównych elementów systemu karnego Hopfauera, wcześniej przypomnianych przepisów Wagnitza dotyczących określenia liczby więzień w państwie oraz podejścia Benthama z jego akcentem na zasadę ekonomii. Ta ostatnia była też jednym z głównych elementów pruskiej koncepcji reformy.

Jeśli chodzi o Benthama, to w *Uwagach* po raz pierwszy w polskim dyskursie penitencjarnym znajdujemy wzmiankę o projekcie Panopticonu. Gdy idee Howarda są przedstawione bardzo powierzchownie i krótko, Bentham jest cytowany olbrzymimi fragmentami. Trudno stwierdzić, czemu to służy, gdyż najczęściej po nich pojawia się wniosek, że elementy systemu penitencjarnego Panopticon nie mogą być wprowadzone w Królestwie Polskim. Stwierdza się, że oprócz ważnych postanowień, na podstawie których Bentham proponował zarządzanie więzieniami, „stawiają liczne niedogodności, które projekt jego i powody przeważać się zdają”⁷⁴. Rzeczywiście, prowadzenie więzień przez prywatnego pod-

⁷² J. Hupfauer, *Abhandlung über Strahfhäuser mit besonderer Rücksicht auf die in den deutschen Provinzen des österreichischen Kaiserstaats*, Linz 1814, s. 6.

⁷³ J. Bentham, *Panopticon: Postscript*, p. II, London 1791, p. 7-9.

⁷⁴ K. Potocki, *Uwagi do projektu...*, s. 60.

najemcę było archaiczne zarówno dla Anglii w czasach planu Panopticon, jak i Królestwa Polskiego w 1819 r. Podporządkowanie więzień organom administracyjnym i nadzór sądowy był bardziej zgodny z praktykami kontynentalnymi, lecz nie z modelem angielskim, za którym podążał Niemcewicz i autorzy *Urządzenia*, a także zalecał go car Aleksander I⁷⁵.

Tym samym w *Uwagach* przedstawiono dość szczegółową, uporządkowaną i krytyczną analizę zagranicznych praktyk w zakresie głównych aspektów funkcjonowania więziennictwa, a także idei Howarda i Benthama, co stanowi bez wątpienia ich wartość dla historii europejskiej myśli penitencjarnej. Jeśli autorzy *Urządzenia* korzystali właściwie ze wszystkich źródeł nowatorskich (oryginalnych lub w wersji autorów pruskich), jakie istniały w czasie jego opracowywania, to Potocki i członkowie deputacji posiłkowali się głównie źródłami powstałymi 15-20 lat wcześniej. Natomiast w latach 1818-1819 europejskie i amerykańskie dyskursy penitencjarne znacznie się rozwinęły: powstały nowe prace teoretyczne, np. T.F. Buxtona, J. Elmesa, opisy więzień poprawczych autorstwa J. Neil-
da, E.C. Rinkoliniego, N.J. Rouppe; w Londynie otwarto nowy typ domu penitencjarnego Millbank, a w USA krytycznie zrewidowano ówczesne modele karceralne i dyskutowano nad podstawami przyszłych systemów penitencjarnych.

Analiza *Projektu* i *Uwag* prowadzi do wniosku, że ich autorzy widzieli swoje zadanie nie tyle w humanizacji więzień, ile w zapewnieniu bezpiecznego funkcjonowania, zarządzania i kontroli nad procesem odbywania kary. To, co badacze nazywali nowoczesnymi rozwiązaniami *Projektu*, pionierskie idee Potockiego (segregacja więźniów, humanitarne traktowanie, ćwiczenia religijne i nauka moralna, zapewnienie środków finansowych po zwolnieniu z więzienia, skrócenie długości kary, organizowanie warsztatów⁷⁶) zostały zapisane w aktach prawnych już pod koniec XVIII w., a na początku XIX w. stały się standardem więzień poprawczych. Również w Polsce większość z nich była wcześniej wygłaszana: w *Urządzeniu*, pracach Juliana Niemcewicza, Józefa Pawlikowskiego, Antoniego Matakiewicza, a także na Sejmie 1818 roku⁷⁷.

Jeśli porównać główne postanowienia *Projektu* z 1819 r. z innymi projektami w Europie czy Stanach Zjednoczonych, to w żadnym z nich nie zobaczymy tak szerokiego zastosowania wobec więźniów kajdan i robót

⁷⁵ *Wola Najwyższa co do ulepszenia stanu więzień 1818 r.* [w:] K. Małkowski..., s. 319-320.

⁷⁶ L. Rabinowicz, *Podstawy nauki o więziennictwie...*, s. 51; M. Senkowska, *Kara więzienia...*, s. 31-33.

⁷⁷ *Dziennik Seymu* ..., t. I, s. 31, 41.

publicznych. Nie można jednak zaprzeczyć, że *Projekt* zawierał również pewne nowatorskie rozwiązania w funkcjonowaniu zakładów karnych, na przykład: zastosowanie kanalizacji w celach i ogrzewania rurami ułożonymi w ścianach, okien w drzwiach cel dla zapewnienia obserwacji, co było już praktykowane w Pensylwanii i Anglii, a także zapisane w pruskim Generalnym Planie z 1804 r. i Instrukcji austriackiej z 1805 r.⁷⁸.

Podsumowując, należy stwierdzić, że ani *Projekt*, ani *Uwagi* nie zawierały zdecydowanie nowatorskich pomysłów w dyskursie penitencjarnym początku XIX w. Autorzy *Projektu* byli pragmatycznymi praktykami. To również stanowi o jego wyjątkowości, gdyż większość tego typu dokumentów programowych była opracowana przez filantropów lub prawników, którzy nie mieli praktycznego doświadczenia w dziedzinie sądownictwa karnego.

Projekt nie zawierał eksperymentalnych rozwiązań, lecz był planem reformy więziennictwa zgodnym z systemem kar Kodeksu Karzącego z 1818 r., z uwzględnieniem światowych innowacji w zakresie wymagań dotyczących więzień i warunków odbywania kary, dostosowanym do realiów ekonomicznych i administracyjnych Królestwa Polskiego. Będąc niewielki objętościowo (73 artykuły), kompleksowo regulował sferę wykonywania kary pozbawienia wolności. W swojej formie był raczej instrukcją postępowania. Takie podejście było bardziej rozpowszechnione w aktach ustawowych regulujących wykonywanie kar i zarządzanie więzień w Austrii, Prusach i Francji.

Podsumowanie

W latach 1807-1819 w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim opracowywano różne projekty reformy więziennictwa: dzieła Niemcewicza opisujące doświadczenia zakładu karnego Newgate w Nowym Jorku z raportu jego dyrektora T. Eddy'ego z propozycjami jego zapożyczenia, co ukazuje w innym świetle wkład Niemcewicza w rozwój myśli penitencjarnej; *Urządzenie więzień krajowych Księstwa Warszawskiego* to kompleksowy akt o formie bliskiej kodeksowi, opracowany przez Biuro Ministra Sprawiedliwości, ustanawiający system zakładów karnych i poprawczych, regulujący sferę wykonywania kar i aresztów śledczych, unikalny w treści

⁷⁸ *General plan...*, s. XLIV; *Instruction wie der nach kaiserl...*, s. 5.

i formie, ponieważ podobnych aktów nie było w żadnym innym państwie; *Projekt Ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim*, na wzór instrukcji więziennych, regulował wyłącznie wykonywanie kary pozbawienia wolności. Opracowane do niego *Uwagi do projektu ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych* były uzasadnieniem głównych przepisów, przeglądem i krytyczną analizą praktyk innych krajów oraz koncepcji teoretycznych.

Memoriał, O więzieniach publicznych oraz *Urządzenie* bardziej skłaniały się ku angielskiemu modelowi poprawczo-karceralnemu (u Niemcewicza była to wersja amerykańska) z ważną rolą czynnika społecznego w zarządzaniu, organizacją warsztatów więziennych, wynagrodzeniem więźniów, nauką czytania i pisanie oraz szkoleniem zawodowym. Natomiast w *Projekcie* z 1819 r. bardziej widoczne są wpływy pruskie i austriackie – czytelna regulacja funkcjonowania zakładów karnych, wprowadzenie nowoczesnych standardów więziennych przy zachowaniu surowych warunków dla skazanych za poważne przestępstwa, wobec których kara nie miała celu poprawczego, organizacja robót publicznych, podporządkowanie więzień organom administracyjnym i nadzorowi sądowemu, finansowanie więziennictwa przez skarb państwa z ewentualnym zwrotem części poniesionych wydatków z organizacji zatrudnienia więźniów.

Idee kary poprawczej pod koniec XVIII w. i na początku XIX w. uległy procesowi konceptualizacji: zapoczątkowane w Europie, znalazły swoje urzeczywistnienie i reinterpretację w praktykach Nowego Świata, którego doświadczenie zostało twórczo wykorzystane w tworzeniu krajowych systemów penitencjarnych. Polska, mimo utraty suwerenności, była częścią światowego ruchu penitencjarnego w tym okresie. Projekty te są pomnikami światowej myśli penitencjarnej, gdyż łączą w sobie różne koncepcje i podejścia do kształtowania systemu więziennictwa i wykonywania kary poprawczej w warunkach izolacji.

Polskie projekty z początku XIX w. pokazują, że choć reformy więzienne były zjawiskiem globalnym, to na poziomie krajowym nie wystąpił proces automatycznego kopiowania tego czy innego systemu (jak to się stało w drugiej połowie XIX w.). Autorzy reform korzystali z licznych źródeł: opisów nowoczesnych amerykańskich więzień, prac teoretycznych, a także ustawodawstwa i projektów reform więziennych państw europejskich. Angielski model poprawczo-karceralny oraz jego amerykańska modyfikacja zostały zasadniczo zapożyczone ze źródeł wtórnych

(dzieł autorów pruskich i francuskich, *Generalnego Planu* z 1804 r., opisów wizytatorów lub raportów dyrektorów) i były postrzegane jako wzorcowe, chociaż brano również pod uwagę lokalne uwarunkowania. Pruskie i austriackie projekty, akty prawne oraz praktyki i koncepcje teoretyczne miały także duży wpływ na projekty reform więziennictwa w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim.

Bibliografia

- Ammerer G., A.S. Weiß, *Zucht- und Arbeitshäuser in Österreich um 1800 Recht, Konzepte und Alltag*, „Comparativ” 2003, nr 13(5-6).
- An act to explain and amend the laws relating to the transportation imprisonment and other punishment of certain offenders [in:] The Statutes at Large from the Magna Charta, to the End of the Eleventh Parliament of Great Britain, Anno 1761 [continued to 1806]*, By Danby Pickering, t. 32.
- Bentham J., *Panopticon: Postscript*, p. II, London 1791.
- Bexon S.J., *Application de la théorie de la législation pénale ou Code de la sûreté publique et particulière [...] rédigé en projet pour les états de Sa Majesté le Roi de Bavière*, Paris 1807.
- Bieda J., *Decyzje centralnych organów rządowych w procesie kształtowania systemu organizacji więziennictwa Królestwa Polskiego na tle wybranych polskich koncepcji penitencjarnych początku XIX wieku*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2015, nr 94.
- Czołgoszewski J., *Geneza oraz kształtowanie się więziennictwa w I Rzeczypospolitej, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. Od służby miejskiego do strażnika więziennego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2021.
- Demidowicz T., *Z dziejów polskiej myśli penitencjarnej. Julian Ursyn Niemcewicz (1758-1841) i jego poglądy na temat więziennictwa*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2005, nr 49.
- Dyaryusz Seymu Królestwa Polskiego 1818*. Warszawa [1818], t. I.
- Dyaryusz Seymu Królestwa Polskiego 1818*. Warszawa [1818], t. II.
- Eddy T., *An Account of the State Prison Or Penitentiary House, in the City of New-York*, Isaac Collins and son, New-York 1801.
- General Plan zur allgemeinen Einführung einer besseren Criminal Gerichtsverfassung und zur Verbesserung der Gefängnisse und Straf Anstalten 16.09.1804 [in:] Die Strafanstalten und Gefängnisse in Preußen. Erster Teil: Anstalten in der Verwaltung des Ministeriums des Inneren*, Hrsg. von C. Krohne und R. Uber, Berlin 1901.
- Graber J., *The Furnace of Affliction: Prisons & Religion in Antebellum America*, University of North Carolina Press 2011.
- Grundsätze, nach welchen die in der allerhöchsten Cabinets-Ordre vom 28 Februar 1801 befohlne Einrichtung der in sämmtlichen Preußischen Staaten anzulegenden Besserungs-Anstalten zu bewerkstelligen [in:] Neues Archiv der Preußischen Gesetzgebung und Rechtsgelehrsamkeit*, Bd. 2, Berlin 1803.
- Gruner J., *Versuch über die recht- und zweckmäßigste Einrichtung öffentlicher Sicherungsinstitute deren jetzigen Mängel und Verbesserungen nebst einer Darstellung der Gefangen- Zucht- und Besserungshäuser Westphalens*, Eßlinger, Frankfurt am Main 1802.

- Hupfauer J., *Abhandlung über Strahfhäuser mit besonderer Rücksicht auf die in den deutschen Provinzen des österreichischen Kaiserstaats*, Linz 1814.
- Instruction wie der nach kaiserl auch kaiserl königl Majestät allerhöchsten Befehl die zur Schanzarbeit verurteilten Sträflingen zu behandeln seien*, Wien 1805.
- Kulbaka J., *Więziennictwo w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. ze szczególnym uwzględnieniem Kodeksu Karzącego z 1818 roku*, „Resocjalizacja Polska” 2021, nr 22, <https://doi.org/10.22432/rp.389>.
- La Rochefoucauld F.-A.-F., *Des prisons de Philadelphie*, Paris 1796.
- Niemcewicz J.U., *Memoriał o nowym systemie więzień ustanowionym w Stanach Zjednoczonych Ameryki* 1807, z jęz. fr. przeł. W. Stankiewiczowa i S. Walczak; oprac., wstępem i objaśnieniami zaopatrzył S. Walczak, Biblioteczka Przeglądu Więziennictwa, Warszawa 1962.
- Niemcewicz J.U., *O więzieniach publicznych, czyli Domach Pokuty rzecz krótka*, Warszawa-Krzemieniec 1818.
- Niemcewicz J.U., *Podróże po Ameryce 1797-1807*; z rękopisu wydała wstępem i objaśnieniami opatrzyła A. Wellman-Zalewska; red. E. Kipa, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa 1959.
- Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1815*, t. 3, Kraków 1865.
- Potocki K., *Uwagi do projektu ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1819.
- Projekt Ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1819.
- Rabinowicz L., *Podstawy nauki o więziennictwie*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1933.
- Senkowska M., *Kara więzienia w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.
- Senkowska M., *Projekt Ksawerego Potockiego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim z 1819 r.*, „Przegląd Więziennictwa” 1960, nr 1.
- Śliwowski J., *Próby reformy więziennictwa polskiego na początku XIX w. (do roku 1820)*, „Krakowskie Studia Prawnicze” 1981.
- Śliwowski J., *Kodeks karzący Królestwa Polskiego 1818 r.: historia jego powstania i próba krytycznej analizy*. Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1958.
- Turnbull R., *A Visit to the Philadelphia Prison*, London 1797.
- Urządzenie więzień krajowych. Projekt ordynacji więziennej Księstwa Warszawskiego wraz z uzupełnieniem w sprawie uregulowania finansów i etatów więziennictwa*, do druku przygotował J. Śliwowski, „Przegląd Więziennictwa” 1959, nr 2(9).
- Wagnitz H.B., *Ideen und Pläne zur Verbesserung der Polizei- und Criminal-Anstalten*, t. 1-2, Halle 1801/02.

- Wagnitz H.B., *Historische Nachrichten und Bemerkungen über die merkwürdigsten Zuchthäuser in Deutschland*, Halle 1791.
- Wapniarski H., *Penitencjaryzm polski w początku XIX stulecia*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1933, nr 5.
- Willis J., *Transportation versus Imprisonment in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain: Penal Power, Liberty, and the State*, „Law & Society Review” 2005, nr 39(1), <https://doi.org/10.1111/j.0023-9216.2005.00080.x>
- Wola Najwyższa co do ulepszenia stanu więzień 1818 r.* [w:] Małkowski K., *Przepisy postępowania sądowego w sprawach karnych*, Warszawa 1865.
- Zarzycka A., *Próby zmian prawa rzeczowego z Kodeksu Napoleona w Królestwie Polskim w latach 1815-1818*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2008, t. 2.
- Zdanie o raporcie Rady Stanu z dwuletnich czynności w imieniu połączonych Komisyyi Seymowych Senatu, przez Xięcia Adama Czartoryskiego Senatorsa Wojewodę na posiedzeniu dnia 24 kwietnia czytane*, [s.l.] 1818.
- НИКИТИН В., *Тюрьма и ссылка*, Санкт-Петербург 1880 [Nikitin V., *Tyurma i ssylka*, Sankt-Peterburg 1880].

